

ФІЛОСОФСЬКА СКАРБНИЦЯ

Станіслав Мащенко

•

ТВОРЧИСТЬ К. ТРАНКВІЛІОНА-СТАВРОВЕЦЬКОГО ЯК ДЖЕРЕЛО ФІЛОСОФІЇ УКРАЇНСЬКОГО БАРОКО

Серед видатних діячів українського Відродження XVII ст. бачимо К. Транквіліона-Ставровецького. Віддавши чимало років праці в братських школах Галичини і Києва, він останнє двадцятиріччя свого життя (1626—1646) обіймав посаду архімандрита Єлецького монастиря, що в той час належав уніатам. Його твори «Зерцало богословії» (Почаїв, 1618), «Євангеліє учительное» (Рахманів, 1619), «Перло многоцінное» (Чернігів, 1646) набули значної популярності в Україні ще за часів автора і справили чималий вплив на подальший розвиток української філософії й художньої літератури.

Творчість К. Транквіліона-Ставровецького стала об'єктом вивчення вітчизняних філософів, літературознавців та істориків, особливо в останні два десятиріччя. Серед них відмітимо монографії С. І. Маслова, В. М. Нічик, В. Д. Литвинова, Я. М. Стратій,¹³ І. В. Паславського,²⁶ інших, в яких є прагнення різнобічно розкрити сутність філософських поглядів цього українського мислителя.

Відаючи належне згаданим вище дослідникам, однак зазначимо, що впадає у вічі їх дещо однобічно-стримана оцінка філософії К. Транквіліона-Ставровецького. Знаходячись під впливом того факту, що Ставровецький значний період свого життя перебував у братствах, вони віддають перевагу висвітленню реформаційних ідей в його творчому доробку. Гуманістичний аспект думки філософа згадується мимохідь, трактується як певний залишок ідей раннього Ренесансу у його реформаційних концепціях. Уважне прочитання творів цього мислителя і поета викликає сумнів у такому співвідношенні реформаційного й гуманістичного моментів його спадку.

Далі. Не звертається увага на зміни у світогляді Ставровецького, що відбулися у його чернігівський період життя. Між виданням його двох перших і останнього творів пройшов великий проміжок часу — більше чверті століття. Як сказано вище, автор за цей час змінює конфесійну належність. Відбулись і певні зрушення в соціально-політичному житті України, які не могли не відбитись у «Перлі многоцінному». Не можна не погодитись з висновком С. І. Маслова про те, що між першими двома і третім твором існує «найтісніший зв'язок, що знаходить вираз не тільки у подібності світосприймання і взагалі у виборі однорідних сюжетів для розробки, але й у численних запозиченнях».¹ Та поряд із спільним у цих творах є різко відмінні думки, певні ідеї, що відбивають життя мислителя на Чернігівській землі, де здавна формувалось своєрідне літературно-філософське коло.

Названі проблеми потребують копiткого вивчення i вирiшення. Звичайно, автор, не претендуючи на всебiчне розв'язання поставлених проблем, прагнутиме принаймнi повернути до них увагу.

Українська реформація, включаючи певнi спiльнi риси з захiдно-європейською, формувалась на ґрунті українського минулого та сучасного (XVI—XVII ст.). Захiдна реформація, відкидаючи католицьку церкву як зажерливу, дорогу для бюргерства, натомiсть створювала новi християнські конфесії: лютеранство, кальвінізм, англіканство, ряд течій пiзнього протестантизму. Польсько-литовська експансія в Україну велась пiд iдеологiчним гаслом утвердження католицизму як єдино iстинної вiри. Тому дячі братств, що були осередками українського реформаційного руху, протиставляли католицизму релігiю предкiв — православ'я. Православна церква ними розглядається як перша i головна влада для українців, а православна вiра, — як єдино iстинна, як прапор, пiд яким слiд об'єднатись для оборони Вiтчизни.

Основна вiдмiннiсть католицизму вiд православ'я — рiзке розумiння взаємодії iпостасей трійці. Навколо цього догмату й велась основна полемiка українських дячiв реформації з католицькими богословами. Якщо католики вважали, що святий дух виходить не тiльки вiд бога-отця, але й вiд бога-сина, то православнi вiдстоювали прiоритет бога-отця в трійці. Даній полеміці присвяченi сотнi сторiнок творiв українських реформаційних мислителiв. Вони ж вперто i наполегливо відкидали iнший догмат католицизму, що належить до центральних у цьому вiросповіданнi, про божественне намісництво папи римського над християнами. Як же К. Транквіліон-Ставровецький ставився до цієї полеміки?

У «Зерцалі богословії» одного разу вiн мимохiдь констатує, що католицький догмат про трійцю православна церква засуджує: «Такого хулення i заблудження отнюд не приймає церков наша восточная, облюбленица Христова, чистая панна».² Проте вiн зовсім не збирається доводити iстиннiсть православного розумiння трійці. С. І. Маслов слушно вiдзначає, що вже в раннiх творах Транквіліона «можна помітити певнi симпатії до римської церкви».³ Цей факт у значній мiрі проливає свiтло на причини його переходу до уніатства. Зводить їх до особистої оубрази Ставровецького на дячiв Київського братства, особливо на Йова Княжинецького, що рiзко критикував «Зерцало богословії», як вважають деякі дослідники, не правомiрно. З iдеологами братств Транквіліон все бiльше розходився у поглядах на людину, реформаційне бачення якої вiн сприймав далеко не повнiстю.

Симпатії до католицизму, в рамках якого виник ранній гуманiзм ренесансу на Заході, отримали своє завершення у «Перлі многоцiнному», де вiн виступає рiшучим прибiчником «католикiв»! «Хто прит яко дух святий от сина божіа не походить, таковий хулник геретицтвом смердить i фотіянским зловерієм».⁴ Вiн також наводить думку про главенство папи римського, вважаючи, що глава католицької церкви є найвищим пастирем «овчарні Христової», старший патріарх, що правдиво убереже апостольську вiру. З цього приводу вiн полемізує з антирини-таріями, з нiмецькими протестантами, а також з iдеологом братств С. Зизанієм.

Сказане не означає, що у К. Транквіліона-Ставровецького вiдсутнi ідеї, що еднають його вчення iз захiдно-європейською реформацією. Вiдомо, що центральний пункт лютеранської доктрини — вчення про мiстичну єднiсть «внутрiшньої» людини з богом, спирається, врештi, на мiстичну традицію алфатизму. Апофатизм базується на тезі про неможливість «позитивного», такого, що спирається на земнi факти, досягнення божої сутності, оскiльки вона iснує в принципово iншій сфері, нiж свiт земних речей.

Класичним зразком апофатичного (негативного) мислення є твори Псевдо-Діонісія Ареопагіта, який у свою чергу спирався на неоплатоніків. Для К. Транквіліона-Ставровецького якраз характерним є ареопагітичний спосіб мислення, що був популярним вже у книжників Київської Русі. У «Зерцалі богословії» він так уявляє бога: «Но ничто же от таковых божество не имает члонков телесних яко простое, не сложное, безтелесное и безимежное... Бог же вице всякого разума и мови и самии ясной разуми...».⁵ Він у душі неоплатонівської еманациї розглядає бога як найвищу духовну силу, всюдисуще світове начало, осягнення якого можливе лише за умови заперечення атрибутів навколишнього світу. Тому людський розум не придатний для богопізнання: «...Яко должен суть тии очистити себе от всех мислей свіцьких и от разума телесного, котории хотять правдиве видіти».⁶

Транквіліон також підкреслює значення мовчазності та містичної зосередженості у пізнанні сутності бога та наближенні людини до нього: «Потреба многаго молчания и тайного в умі безмолвіа, обоіх хошем приступити к світу не приступного божества». Він далі рекомендує людям «вірою чистого постизати величество нестижного бога».⁷ Отже, відчуваються у Транквіліона мотиви ісихазму — вчення про самозаглиблення, самозосередження для індивідуального відчуття бога в собі. Це спонукає до реформарційного розуміння бога як духовної сили, що пронизує душу віруючої людини, відкриває шлях до єднання з богом шляхом особистої віри в нього, а значить, до відмови від церкви як посередника між людиною і богом, як єдиного джерела спасіння. Але ж сам Ставровецький до такого висновку не доходить. Для нього християнська церква — православна й католицька — залишається єдиним інститутом, що має право відпустити людині земні гріхи.

Проте він упевнений: щоб церква мала право на виконання функції спасіння душ, її служителі повинні бути зразком моральності. Оскільки архімандрит у житті бачить інше, то приділяє багато уваги критиці церковних владик, які, подібно світським феодалам, дбають в основному про накопичення земних багатств, обдурюють, пиячать, займаються розпустою. Він непримиримий до лицемірства ченців, які, прикриваючись тезою про «християнську простоту», не займаються корисною працею. Натомість мислитель підкреслює, що справжнє життя — це «земні тягости», яких не повинні цуратись і церковники, коли претендують на роль духовних пастирів. Це певною мірою ідейно зближує його з П. Могилою, який проводив реформи, намагаючись звільнити православну церкву від малограмотних і особливо аморальних священиків. Сам Ставровецький був прикладом працьовитості, подвижництва, утримував друкарню, де й були надруковані три його книги.

З реформаційною ідеологією К. Транквіліона-Ставровецького також зближує його ставлення до розуму у пізнанні земної реальності та постановці практичних завдань. Якщо бог пізнається вірою, то природні явища — розумом. Він високо оцінює природжену мудрість людини. Дякуючи мудрості, виникли світські науки, люди створили юридичні закони, здобувають собі славу, бережуть честь, приносять користь не тільки собі, але й суспільству, державі. Особливо сильно такі думки оволодівають ним в чернігівський період життя. У книзі «Перло многоцінное» він наголошує: «Прето я на прод покладаю похвалу мудрости прироженой, то есть філософії, которою цари царствуют и сильнии правду пишут и закони політицькіи полагають, а мучители державу держать».⁸

Хоч він визнає божу мудрість вищою від світської, але закликає слідувати їй останній. Цей мотив у нього звучить не тільки у філософських, але і в поетичних творах, що становлять значну частину збірки

«Перло многоцінне». Філософія як любов до мудрості потрібна правителям, які пишуть

...права, статути

А в них правду совершенную

Всему миру явленную.

Без світської мудрості неможливе мореплавання. За допомогою науки немощні сильних без зусиль зв'язують. Наука відкриває шлях до розквіту різних ремесел. Вона «из подобного подобное творити новое дело удивительное и за чуд света явительное».⁹

Погоджуючись з твердженням, що «Ставровецький одним з перших в українській культурі виступив за відхід, притаманий тогочасним українським мислителем, різко негативного ставлення до західної вченості, вказав на необхідність осмислення й завоювання здобутків західної культури»,¹⁰ застерігаємо від переоцінки його поглядів на роль науки у поясненні явищ природи. Ще М. Костомаров у статті «Київський митрополит Петро Могила», навівши обширні відомості з творів Ставровецького про світ, пояснює, що зробив це з однією метою «показати, якою далекою була тодішня вченість від прямого шляху в галузі світських знань. Російські вчені виступали на боротьбу зі своїми ворогами із запасом багатьох різних відомостей в галузі церковної історії і богослов'я, але були невігласами у всьому, що стосується природи і її законів, хоч, як показують їх твори, й відчували потребу цих знань».¹¹

І дійсно, Транквіліон-Ставровецький за Арістотелем викладає вчення про чотири елементи, з яких складається універсум, відтворює його концепцію неоднорідного простору, де кожне тіло прагне знайти своє природне місце. Морську бурю, грім і блискавку Транквіліон пояснює, спираючись на представників східної патристики Василя Великого та Іоанна Дамаскіна, викладає геоцентричну точку зору на Всесвіт.

Досягнення західноєвропейської науки, зокрема геліоцентризм, йому ще невідомі. Або інший приклад: він розмірковує над причинами солоності морської води, розглядає дві гіпотези, схиляється ніби до однієї з них, як більш вірогідної, але дуже не наполягає на цьому. І тут відчувається, що йому якось байдуже, де лежить конкретна істина. Головне для нього підкреслити божу мудрість у творенні світу на благо людини: «Всякое убо твореніе на потребу чоловіку сотворив бог на земли, и мори, и на воздусі, и на висоті небесной».¹²

Отже, погляд, згідно з яким бог створив світ для людини у Ставровецького ще залишається підпорядкованим принципу теоцентризму, хоч містить у собі елементи антропоцентризму, які є ренесансно-гуманістичною ідеєю. Зокрема, філософ переконаний у великих діяльних можливостях людини, у її причетності до земної творчості. Вчення про людину та смисл її існування є стержневим у філософії Ставровецького. Які ж конкретно ренесансно-гуманістичні думки притаманні його спадку?

По-перше, зазначимо, що вчення про людину у Ставровецького впливає з його концепції чотирьох світів. Ідея множинності світів була властива ще книжникам Київської Русі, а продовження знайшла у мислителів українського Ренесансу.

Транквіліон наполягає на обмеженні множинності, будучи впевненим, що універсум складається з чотирьох світів. Перший з них — невидимі духовні сутності, що належать до небесної ієрархії. Другий — макрокосмос, тобто світ тілесних речей, які людина відображає своїми органами відчуття. Сама людина є третім світом, мікрокосмосом, тобто малим світом. Четвертий світ є поєднанням злих людей (грішників) з дияволом, який є причиною зла. Подібні погляди на певний світ існували в апокрифах та народній уяві. Можливо, звідти Транквіліон черпав своє бачення четвертого світу.

Що тут нового? Ідеологи братського руху в попередній період, як правило, обґрунтовували думку про те, що весь тілесний світ — це зло, якого треба зректись. У Ставровещького ж видимий світ поділений на добрий і злий. Він переконаний у існуванні тілесного світу, що є красивим і добрим, бо його бог створив для людських потреб. «Видимий сей мир, на нем ми чолеведи рождаемся, живем і умираем, от своего устроения ества ест добр». Його «с толикими красотами с неизреченными сластями и с многими богатствами бог созда и уготова для единого, видимого, временного и смерного тела», він є «прекрасное и пресвятое место».¹³

Ще яскравіше гуманістично-ренесансні ідеї у К. Транквіліона-Ставровещького проявляються в розумінні людської сутності.

Людина (мікрокосм) порівняно з макрокосмом є дуже малою за розмірами, але, оскільки бог створив її мудрою, вона певною своєю частиною піднімається до небесного невидимого світу. «...Чоловік назван ест малим світом. Но если составом мал, леч дивную премудрость божию в собі іміет и правдиве ест чоловік: небом и землею от пула горняя част е небом, дольняя же — землею».¹⁴ Це свідчення його переконаності у єдності макросвіту і мікросвіту, у поєднанні в людині природного й божого начал. За його уявою, людське тіло складається з тих чотирьох стихій, що й макрокосм: землі, води, вогню й повітря. Навіть людські відчуття він ототожнює з тілесними стихіями: смак, як земля, нюх, як вода, слух, як повітря, зір, як вогонь, дотик відчуває тяжке й легке/холодне й гаряче. Так він підкреслює єдність великого й малого світів. Крім того, уява про склад тілесного — це відродження поглядів античності, характерне для західного Ренесансу.

Двонатурне уявлення про людину як єдність душі й тіла, що йде від християнської патристики на Русь, пропагується діячами братств в їх ранній період, але набуває у Транквіліона своєрідного трактування. Якщо його попередники цю тезу зводили до морального осмислення, то Транквіліон аналізує її в природознавчому й гносеологічному аспектах. Він і в цьому близький до гуманізму західного Відродження, бо доводить гармонію душі й тіла: без природних процесів у тілі людини душа не може розуміти й виявляти почуття. «Тіло пребивает под властію душі разумної... з инои же сторони, и тіло ест милостивий приятель, поневаж боронить душу от пихи и спривует к доброму».¹⁵ Наприклад, до добра «друг душі» тіло спрямовує її тоді, коли людина, молячись, стає на коліна, плаче, поститься і т. ін.

Перебуваючи в єдності, тіло й душа одночасно складають протилежності, борються одне з одним. Хоч провідна роль належить душі, але тіло повсякчас прагне повстати проти неї, буває дуже войовничо настроєне, прагнучи задовольнити свою хіть. В такому разі Ставровещький радить віддавати перевагу духовному перед тілесним, бо лише душа безсмертна, є виразом божої сутності в людині. Тільки за умови знаходження у своїй душі божого начала, людина стає величною, безсмертною, «небесам к світу наслідник, а если тіло переважить мя к долному миру и поставить мя близ царства сатани в границах смерти, увиди мні, тогда буду смертен тем и огневи наслідник».¹⁶

Отже, він віддає перевагу Духовності в бутті людини, тому не в земних благах вчить шукати смисл людського буття. Всі земні речі і явища недовговічні, як і саме людське тіло, прагнуть до небуття. Наше тілесне життя лише суєта суєт, тінь від справжнього ідеального буття. Земне життя він порівнює з готелем, де людина проживає тимчасово і з якого зрештою вона повертається додому.

Людину ваблять різноманітні насолоди, в яких багато хто вбачає смисл життя на землі. Але ж треба мати на увазі, що є два види земної насолоди: «або смак єдиний душевний, невидимий, тилько самой души призвоитий. Той биваєт або з науки..., або з видіти умного... И то ест правдивий смак души покарм... Повторне ест смак телесний..., чувствами приймається, вкусом сладость покарму в сладких и горьких».¹⁷ Тілесну насолоду люди мають від краси, від запаху зілля, від слухання музики, співів і т. п. Перша насолода — істинна, друга — неправда, і притаманна вона «злостивому світу».

Критика Транквіліоном «злостивого світу» дуже різка, нещадна і порівняти її в літературі українського Відродження можна хіба що зі ставленням до соціального зла І. Вишенського. Ставровецький викриває моральний занепад світських феодалів і, як зазначалось вище, частини духовних ієрархів. Якщо в «Євангелії учительному» ця критика висловлена у формі проповідей, то в «Перлі многоцінному» переважно у поетичних творах. Він детально описує багатство, розкіш палаців вельмож, пишні банкетні в них, розпутне життя шляхти, саме в цьому сильні світу тілесного вбачають смисл життя. Набуте нечесним шляхом, за допомогою здирства з підданих, неправди, краді, багатство розтринькується для показу своєї пихатості та гордині. В той же час є немало вельмож, які жаліють дати кошти на науку, на школу чи друкарню.

У «Зерцалі богословії» мислитель засуджує цей злий світ, що тримається на «сребрелюбії», насильстві й неправді, закликає: «Біжіте от прелести его... к добродітельному житію в мирное і пресвітлое царство Христове».¹⁸ Ідеальний шлях до цього — життя затворників, бо вони не збирають багатств, серед них нема владики й раба, всі вони вільні і серед них панує любов. Шлях їх лежить до царства небесного. Транквіліон малює есхатологічні картини і ідеальне царство праведників, яке нагадує більше щасливе земне, ніж небесне, життя. Це своєрідна соціальна утопія.

Окремі висловлювання Транквіліона про втечу від світу зла, про затворництво як ідеальний шлях до спасіння можуть посіяти ілюзію, що він солідарний з І. Вишенським. Але це не так. Вже у двох перших своїх книжках він вважає, що відхід від світу — це шлях небагатьох вибраних. Досягнення ж праведності для всіх інших відбувається шляхом активної життєдіяльності. В «Перлі многоцінному» ця думка домінуюча. Зокрема, він вважає, що кінець світу настане лише тоді, коли всі місця «одпадшая ангелов» заповняться праведними людьми. А людська праведність досягається не тільки шляхом віри в бога, але й активним високоморальним життям. В українській філософії він є фундатором морального ідеалу, що базується на єдності краси і користі. Красивою є та людина, яка створює своїми руками й розумом матеріальні та духовні блага, котрі корисні їй самій та іншим людям.

На думку Ставровецького, якщо ремісник, землероб, мислитель чи поет (представник «художеств») має високий достаток, створений власною працею, то це високоморально. Отже, ми бачимо в нього елементи гуманізму епохи первісного нагромадження. Вони спрямовані на розкриття сутнісних сил індивіда у творчій праці і спрямовані проти «ленности и праздности проклятей», притаманних верхівці феодального суспільства, де «жатва многая — делателей же разумных мало». Всі ж люди рівні, бо мають від бога ум і свободу волі. Якщо чим люди різняться, то це розумом. У всіх людей є цей дар божий. Але розум кожний індивід здобуває від інших людей, з книжок, з своєї практичної діяльності. «Разум же отвни в душу приходит. Если от кого научишься и уразумеи, то разум».¹⁹

У душі людини розум відіграє велику роль. Здобуття розуму, розумне творення земного світу — це, на думку Ставровецького, запорука спасіння душі індивіда. В «Перлі многоцінному» знаходимо продовження зародків ідеї, наміченої в перших двох книгах: звернення мислителя до конкретної людини, її індивідуальності. У центрі його уваги пересічна людина з її духовністю і можливостями діяльності. Як ангели є слугами при богові, так духовні якості: воля, пам'ять, думка, хитрість, мрії, радість, любов, сумління є слугами людської душі, її розуму.

Тому кожна людина повинна пізнати себе. Ідея самопізнання, що бере початок з античності, певною мірою виявляється у попередників Ставровецького, ставиться ним на перший план. «Познай самого себе, як ест есь так дивное и разумное створення кшталтом и образом божим, світлістю разумною и несмертельністю почтенний от бога».²⁰

Це твердження характерне для ренесансного індивідуалізму. На думку Ставровецького, людина є єдністю протилежностей: «Тіло — видимое — от землі; душа — невидимая — от небеси. И прето ест чоловік: світ і тьма, небо і земля, ангел і звір».²¹ Ось таким суперечливим кожен має себе пізнавати. Самопізнання для нього є пізнання індивідом своєї сутності як єдності духовного й матеріального, морального й аморального, що є ключем для усвідомлення важливості людяності у тіоведінці, своєї гідності, шляхів діяльності і морального оновлення.

Проста людина — ремісник, селянин, купець — своєю працею не тільки має задовольняти власні потреби, але й служити народові, Вітчизні. Праця в ім'я загального добра — вища праведність. Кожна пересічна людина має це усвідомити. Висловлюючи подібні думки, Транквіліон ратує за розвиток індивідуальної самосвідомості, що відбувається через самопізнання, осмислення кожним важливості й оригінальності власної діяльності її здобутків.

Сам Транквіліон надзвичайно високо цінував результати своєї праці. З особливою силою це проявилось в останні роки життя, коли настав час осмислити все зроблене. У передмові до читача книги «Перло многоцінное» він говорить про великі зусилля, які були вкладені у створення прозових та поетичних творів. Свої книги він порівнює з перлами. «Перла родятся в глубині морской от блискавици и с трудностью на світ виносятся...».²² Слова — це своєрідні перли многоцінні, «рождении от молнии небесной, от світлості духа світого в глубині небесной премудрості, а внесени в мир сей дальний видимий високопарним и мнотозрительним умом на вічну радість и ситную сладость думам христілюбивим».²³

У період українського Ренесансу виникають гуманістичні студії, серед яких особливе місце займають філологічні студії. Це не випадково. В братських школах все більше уваги звертають на рідну мову як засіб збереження національної самобутності. Сам Транквіліон викладав граматику, риторику, поетику, культ яких поступово наповнив тогочасне українське життя. З великою гордістю він писав, що «Перло многоцінное» сповнене «сладкого глаголивого риторского языка, постицького художества».²⁴

У свій час, ознайомившись з подібними висловлюваннями Транквіліона-Ставровецького, М; Костомаров не зрозумів їх призначення і охарактеризував його спадщину як дуже плідну, але таку, що «страждає многослов'ям, риторством і самохваленням».²⁵ Ставровецький же прагнув підкреслити роль рідної мови, якою писав свої твори. Написання творів національною мовою ріднить його з західноєвропейською реформацією. Але за цим можна бачити й гуманістичний зміст: нехай всі читають твори, сприймають їх ідеї. Його твори риторичні, бо у тогочасній

риториці часом у більшій мірі, ніж у філософських творах, знаходив вираз гуманізм.

Отже, ідеї української реформації, що була продовженням аналогічних процесів у Західній Європі, хоч і суттєво відрізнялась від них, базуючись на національному ґрунті, у певній мірі притаманні творчості К. Транквіліона-Ставровецького. Проте у низці центральних положень він суттєво розходиться з діячами української реформації, полемізує з ними. Особливо цей факт проявляється в чернігівський період його життя.

Ставлячи в центр уваги людину, К. Транквіліон-Ставровецький не просто відтворює гуманістичні ідеї раннього західноєвропейського Ренесансу, а розвиває їх на ґрунті українства. В останні десятиліття свого життя він звертається до простої людини, пропонуючи їй необхідність самопізнання, індивідуального розкриття особистості у праці на благо суспільства, в чому вбачає сенс життя, його земне призначення. Пізніше, у другій половині XVII та у XVIII століттях ці ідеї знаходять не просто відгук, а значний розвиток у Л. Барановича, у засновника Чернігівського колеґіуму І. Максимовича та викладачів цього навчального закладу, в інших філософів періоду українського бароко.

Джерела та література:

- 1 Маслов С. И. Кирилл Транквилион-Ставровецкий и его литературная деятельность. — К., 1984. — С. 134.
- 2 К. Транквіліон - Ставровецький. Зерцало богословії. // Пам'ятки братських шкіл (К. XVI — поч. XVII ст.). — К., 1988. — С. 217.
- 3 Маслов С. И. Кирилл Транквилион - Ставровецкий... — С. 135.
- 4 Там само.
- 5 К. Транквіліон - Ставровецький. Зерцало богословії. // Пам'ятки братських шкіл... — С. 213 — 214.
- 6 Там само. — С. 210.
- 7 Там само.
- 8 К. Транквіліон - Ставровецький. Перло многоціннос. // Українська література XVII ст. — К., 1987. С. 272.
- 9 Там само. — С. 273.
- 10 Огородник І. Р., Русин М. Ю. Українська філософія в іменах. — К., 1997. — С. 254.
- 11 Костомаров М. Избранные произведения. Автобиография. — К., 1989. — С. 293.
- 12 К. Транквіліон - Ставровецький. Зерцало богословії. // Пам'ятки братських шкіл...
- 13 Цит. див. Нічик В. М., Литвинов В. Д., Стратій Я. М. Гуманістичні ідеї на Україні. (XVI—першої половини XVII ст.). — К., 1990. — С. 28.
- 14 К. Транквіліон - Ставровецький. Зерцало богословії... — С. 237.
- 15 Там само. — С. 238.
- 16 Там само.
- 17 Там само. — С. 236.
- 18 Там само. — С. 242.
- 19 Там само. — С. 237.
- 20 Там само. — С. 208.
- 21 Там само. — С. 238.
- 22 К. Транквіліон - Ставровецький. «Перло многоціннос». // Пам'ятка братських шкіл — С. 243.
- 23 Там само.
- 24 Там само. — С. 247.
- 25 М. Костомаров. Исторические произведения. Автобиография. — С. 29.
- 26 Паславський І. В. З історії розвитку філософських ідей на Україні в кінці XVI — першої половини XVII ст. — К., 1989.